

YAPON İQTİMAİ FİKRİNDƏ MAARİFÇİLİK İDEYALARI**N.K.MƏMMƏDOV***AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu*

Yapon dünyagörüşü öz başlanğıcını bizim eranın VI əsrinin əvvəllərindən, hələ 552-ci ildən orada yaşayan buddist sutraları (kahinləri) tərəfindən Koreyadan diplomatik yolla gətirilmiş konfutsiçi kitabları ilə tanışlıqdan götürür. Konfutsiçi kitabları burada Çin və Koreyadan gəlmiş alimlərin rəhbərliyi altında xüsusi akademiyalarda tədris olunurdu. Konfutsiya və onun davamçılarının etik-siyasi təlimi ilə yanaşı Çindən Yaponiyaya daosizmin və «in-yan» təliminin təsiri altında bir sıra kosmoloji xarakterə malik doktrinalar da keçmişdir. Syōtoku Taysinin (573-621) «On yeddi məqalədən ibarət tərtibat» (604) əsəri ilk yapon yazılı abidəsi sayılır. Bu əsərdə konfutsiçi və buddist təlimlərdən bəhrələnmə və bu təlimləri milli «sinto» dini dünyagörüşü ilə uyğunlaşdırmaq hallarına çox rast gəlinir. Syōtoku Taysini bəzən Şərq tədqiqatçıları üç buddist sutrasının mü sahibəsi olan «Sangyegisyə» əsərinin müəllifi kimi də qələmə verirlər. Ümumiyyətlə, yapon dünyagörüşü və etik fikrinin yaranması konfutsiçi və buddizm təlimlərinin eyni zamanda mənimsənilməsi və müəyyən dərəcədə dəyişdirilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Bu təlimlərdə, ilk növbədə, buddizmi dini-fəlsəfi aspektdən təhlil etmək adət halını almışdır. Çünki burada dini və fəlsəfi aspektlər həmişə dəqiq fərqləndirilə bilmir və məhz dini düşüncə öz təməlinə fəlsəfi duyumları inkişaf etdirən ideya bazasına çevrilir. Bundan başqa, dünyagörüşü problemlərini diskursiv mənalandıran buddist traktat və icmalları ancaq ali dini məqsəd olan – nirvanaya çatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə olunurdu. Başqa sözlə, buddizmdə fəlsəfə daim soteriologiyanın ayrılmaz bir hissəsi kimi çıxış edirdi. Bu səbəbdən, buddizm yapon cəmiyyətinin dini mədəniyyətinə böyük təsir göstərərək, X əsrdə hakim mövqə tutmuşdu və buddist monastrları ölkənin intellektual həyatının mərkəzlərinə çevrildilər. Konfutsiçilik isə tam XVI əsrə qədər heç bir mənə kəsb etməyərək onun kölgəsində yaşamışdır.

XVII əsrdə Yaponiyada Cjusian təlimi ilə müxalifətdə və əsas nümayəndələri Nakae Todzui (1608-1648) və Kumadzava Bandzan (1619 - 1691) olan Van Yaminin davamçıları – «Öyemeyqaku» məktəbi yarandı. «Öyemeyqaku» məktəbinin təlimi üçün etika, qnoseologiya və ontologiyanın daha sonrakı yaxınlığı (Cju Si fəlsəfəsinə nisbətə), subyekt və obyektin hüduklarının tamlıqla fəth edilməyinə səylər göstərilməsi səciyyəvi idi. Burada əşyaların qanunlarının tədqiqi deyil, onların mahiyyətinə varma «prinsipinə» çatmaqda vahid xüsusiyyət idi.

Cju Si təlimində özünə mühüm yer tutmuş, dünyanın yaranmasının əks başlanğıclarını qütbləşdirməyə etiraz edərək bu istiqamətin filosofları hər şeyin vahidliyi prinsipini dəstəkləyərək, bilik və hərəkət, nəzəriyyə və praktikanın qələbəsi doktrinasını irəli sürdülər. Haqqında

danışdığımız «Öyemeydəki» məktəbinin nümayəndələri Tokuyava dövrünün bir çox mütəfəkkirləri tərəfindən bölünən milli sinto, konfutsiçilik və buddizm təlimlərinin vahidliyi tezisində də böyük diqqət yetirirdilər.

XVIII əsrdə Tokuyava dövrünün əvvəllərində olduğu kimi yaradıcılıqlarında konfutsiçi ideyalarının təsiri bir o qədər də hiss olunmayan bir sıra orijinal rasionalist mütəfəkkirlərin yaranması müşahidə olunur. XVIII əsrdə Yaponiyada artıq qabaqcıl mütəfəkkirlər təcrübi bilikləri konfutsiçi sxolastikasına qarşı qoyaraq Qərb elmi ilə tanışlığa çağırır (Miura Bayen, Yamayoto Banto), materialist ideyaları inkişaf etdirirdilər (İto Dzinsay, Ando Syöeki, Kamada Ryukyu).

Bunlardan bir çoxu ticarət təhsili aldıkları Ocaqa Akademiyası «Kaytokudo» ilə bu və ya digər formada bağlı idilər. Bu Akademiyanın fəaliyyəti əsasən əxlaqi sferaya, sadə xalq adamlarını layiq bilib, eyni zamanda əxlaqi normaların anadangəlmə və tarixin, əxlaqın başlanğıcı olduğunu vurğulayan «Koqaku» təlimini tənqid etməklə, etik sistemin yaradılmasına yönəldilmişdi. Bu qrup mütəfəkkirlər üçün səciyyəvi olan epistemoloji problematika əldə olunmuş biliyin ictimai və gündəlik həyatda tətbiqi məsələsi ilə sıx bağlı idi. Bunlara biz buddizm, konfutsiçilik və sintonu tədqiq edən zaman tarixi tənqid metodundan istifadə etmiş və din tarixinin müxtəlif kontekstlərində istifadə oluna biləcək «hər bir təlim əsas ritorik formulların kombinasiyasına gətirilə bilər» (1,78) sözlərini yazmış *Tominaqa Na-Kamotonu (1715-1746)* misal gətirə bilərik. Yaponiyada Qərbi Avropa İntibah və Maarifçilik ideologiyasına yaxın idelolgiyanın ilkin nümayəndəsi olan *Miura Bayen (1723-1789)* isə təbiət hadisələri, onların daxili dəyişiklikləri barədə özünün idrak nəzəriyyəsini yaratmışdır. İdrak – onun nöqtəyi-nəzərinə görə təbiətin özü kimi sonsuzdur. O, həmçinin obyektiv biliyin hədləri barədə bir sıra suallar da qaldırmışdır. Yaponiyada ilkin Maarifçiliyin nümayəndəsi *Yamata Bantonun (1748-1821)* fəlsəfəsi öz mahiyyətinə görə Bayenin ideyalarına çox yaxın idi. Onların hər ikisi insan idrakının nisbi xarakterə malik olduğunu qeyd etsələr də, bu idrakın nəticələrindən istifadə etməyin mümkünlüyünü vurğulayırdılar. XVIII əsrin naturalist baxışlarını inkişaf etdirən maarifçi mütəfəkkirləri arasında İto Dzinsay, Ando Söeki və Kamada Ryukunun da adını çəkmək yerinə düşərdi.

Neokonfutsiçilik, buddizm və sinto ideyalarını birləşdirərək «Sinqaku» (qəlbin şüuru haqqında təlim) sinkretik təliminin əsasını qoyan *İsida Bayqan (1685-1744)* tacir tayfası üçün mənəvi fəlsəfi sistem yaratmaqla çalışmışdır. O, tacirin iqtisadi fəaliyyətini mənəvi praktikanın dərəcələrinə aid edir və vurğulayır ki, burada düzgünlük və ehtiyatlılıq kimi keyfiyyətlərə malik insanın əsil təbiəti açıqlanır. Yaponiyada Qərbi Avropa Maarifçilik ideologiyasına yaxın ideologiyanın nümayəndələri olan *İsida Bayqan və Nanomiya Sontuku (1787-1856)* isə insanda səy, dözümlülük və özünənəzarəti tərbiyə edən, əməyi ailə və dövlət qarşısında, eyni zamanda təkmilləşmə yolunda təbii təyinat kimi vurğulayan əmək etikasının əsaslarını qoymuşlar.

Məhz elə bu zaman Yaponiyada bir hərəkət kimi «Kokuqakuxa» (milli elm) maarifçi məktəbi yarandı. Bu məktəb hələ buddizm və konfutsiçilik tətbiq olunmamışdan qabaq qədim yapon ədəbiyyatı və tarixinin onun məhz Yaponiyaya aid mədəni elementlərini və milli ruhunun xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün yaradılmışdı. Yaponiyada

Qərbi Avropa Maarifçiliyinə yaxın ideologiyanın nümayəndələrindən **Kamo Matubi (1697-1769)**, **Mo-Toori Norinaqa (1730-1801)** və **Xirata Acutane (1776-1843)** kimi mütəfəkkirlər də bu məktəbin təmsilçilərindən idilər. Bu məktəbin nümayəndələri öz məqsədlərini ayrı-ayrı əşyaların və yaranışların fərdiliyi və özünəməxsusluğunun açıqlanmasında görürdülər. Mo-Toori Norinaqa idrak metodu ilə estetik hissetmə – özü ilə müqayisədə əşyaları görünüş və intuisiyasına görə qəbul etmə metodunu yaratdı. «Kokuqakuxa» məktəbi tərəfindən tarix fərdi hadisələrin ardıcılığı kimi qəbul olunur və əşyalar aləmi görünməyən dünyanın Tanrı gücünün təsirinin birbaşa məhsulu kimi şərh olunurdu.

Yaponiyada Tokuşava dövründə milli unikalıq ideyalarının sonrakı inkişafı dünyagörüşünün əsasını çjusianlıq fəlsəfəsi təşkil edən «Mito» məktəbinə aid idi. Bu məktəbin mütəfəkkirlərindən **Aidzava Seysisay (1782-1863)** və **Fudzita Toko (1806-1855)** və başqaları yaponlara «Kokutay» (milli mahiyyət) konsepsiyasının xüsusiyyətlərini açıqlayırdılar. Ümumən «Kokutay» nəzəriyyəsi «Konfutsiçi zənginlikləri və milli sintoist metodologiyasının qarışığı ilə imperatora sadıqlıq ideyaları təbliğ edən, yaponların ağalığını, din və siyasət, siyasət və təhsil, sintoist ənənəsi əsasında milləti tam mənəvi birliyə çağırən mürəkkəb sinkretik təsəvvür yaradırdı» (1, 107).

XIX əsrin ikinci yarısı yapon maarifçiliyi Meydzi inqilabından sonra (1867-1868) «Meyrokusiya» (1873) cəmiyyətinin və onun jurnalı olan «Meyroku-sinsi»nin ətrafında birləşən maarifçilərin böyük radikallığı ilə fərqlənməyə başladı. Daha sonralar Monteskyenin Çin, Koreya və Vyetnamda da böyük maraqla oxunan «Qanunların ruhu» və Russonun «İctimai müqavilə» əsərləri yapon dilinə tərcümə olunaraq ilk dəfə bu jurnalda dərc olunmuşdur.

Meydziv inqilabından sonra Yaponiyanın özü-özünü xarici aləmdən təcrid etməsi səbəbindən, buraya çata bilməyən Qərb təlimləri üçün bütün yollar məhz bu jurnalın nəşrindən sonra açıldı. Nəticədə yaponlar C.S.Millin, Ş.Monteskyenin, J.J.Russonun, İ.Bentamin və Q.Spenserin əsərləri və fikirlərini fəal surətdə dərk etməyə və qərb tefəkkürü baxımından Q.Hegelin, İ.Kantın, V.Vindelbandın, U.Ceymsin, D.Dyuri və başqalarının ideyalarını mənimsəməyə başladılar.

1873-cü ilin axırlarına Yaponiyada maarifçilik ideyalarını yayan «Meyrokusiya» cəmiyyəti öz fəaliyyətini daha da genişləndirir. Onun üzvləri ingilis liberalizmi və utilitarizminin tərəfdarları olmaqla, Qərb dövlətlərinin orqanistik modellərini və təbii hüquq nəzəriyyələrini dəstəkləyirdilər. Bu dövrün ən görkəmli maarifçilərindən olan Fukudzava Yukiti belə hesab edirdi ki, Yaponiya Qərb elmini və Qərb müstəqillik ruhunu mənimsəməli və mənəvi yapon «zənginliklərini» pozitivizm və liberalizm ideyaları ilə əvəz etməlidir. Digər Yapon maarifçisi Nisi Amane isə Qərb nailiyyətlərinin özəyini dövlətin təməllərinin rəşional quruluşunda görür və ona görə də Yaponiyada konstitusiyaya idarəetmə formasının tətbiq olunmasına çağırırdı. O yazır: «Hökumət və etika bir-birindən asılı olmadan fəaliyyət göstərir» (1, 120).

Başqa bir yapon maarifçisi Nakamura Masanao isə Qərb və Şərq mədəniyyətlərini müəyyən dərəcədə birləşdirmək ideyası ilə çıxış edirdi.

Yaponiyada «Azadlıq və xalqın hüquqları naminə» adlı maarifçi hərəkatı parlament sisteminin yaranması uğrunda gedən mübarizələr

zamanı yarandı. Bu hərəkatın yaradıcıları və təmsilçiləri **Nakaz Työmin (1847-1901)** və **Uzki Emori (1857-1892)** idi. Burada azadlıq və hərəkatın ideologiyasının hüquqları konfutsiçi terminləri olan «ağıl» və «ədalətlik» terminləri ilə izah olunurdu. Onlar hərəkat azadlığı kimi azadlığın iki növünü vurğulayırdılar: mənəvi azadlıq və siyasi azadlıq. Mənəvi azadlıq – onların təlimlərinə görə insanın təbiətinin mahiyyətini təşkil edir. Fransız naturalizmi ideyalarının tərənnümçüsü olan və «Şərqi Russos» adlandırılan Nakaz Työmin xalq və monarx birgə idarəetməsi ideyalarını inkişaf etdirirdi. Müvafiq hərəkatın tərəfdarları Russodan suverenliyin xalqın ümumi istəyinin tərənnümü olması ideyasını mənimsəmişdilər. Maarifçi Uzki Emori isə suverenliyin dövlətin, ayrı-ayrı insanların isə dövlətin bir hissəsi kimi onun şəriki olduğu fikrini vurğulayırdı. Xalq hüquqlarını inkişaf etdirən digər maarifçilərdən Kotoku Syusuy, Kino-Sita Naoe və Abe İsoo isə sonradan sosializm cəbhəsindən çıxış etməyə başladılar. Meydzi dövründə digər qərb təlimləri ilə birgə Yaponiyaya sosializm və marksizm ideyaları da sövq etməyə başladı. Bu ideyaları populyarlaşdırmağa ilk səy maarifçi Kavakami Xadzime (1879-1946) tərəfindən atılmışdır. Əgər Meydzi dövrünün ilk onilliyində yapon fəlsəfəsində hakim cərəyanlar pozitivizm, müxtəlif cərəyanların utilitarizmi və təkamül nəzəriyyələri idilərsə, konstitusiyanın qəbulundan sonra alman fəlsəfəsinin mənimsənilməsinə başlandı ki, daha sonra bu yeni istiqamət yapon ictimai fikrində hakim mövqə tutdu. Qısa da olsa, qeyd etmək lazımdır ki, yapon fəlsəfəsində İnoye Tecudziro (1854-1944) hegelçiliyi analogiya prinsipinə görə Keqon və Tenday təlimləri ilə, **Miyake Securay (1860-1945)** isə Lao-Czi və Cuan-Czının daosizmini A.Şopenhauerin fəlsəfəsi ilə birləşdirməyə səy göstərən maarifçi mütəfəkkirlərdəndir. Neokantçılıq Yaponiyada Tayse mərhələsi (1912-1926) dövrünün hakim fəlsəfi istiqaməti idi. Filosof Onisi Xadzime (1864-1900) Yaponiyada ilk olaraq neokantçılığın tənqidini meydana gətirmişdir. Mövcud olanın və mövcud olmalı olanın fundamental bölgüsü əsasında, o öz metafiziki təlimini Qrinin teleoloji təkamülçülüüyü ruhunda qurmuşdur.

Digər filosoflardan Kuvaki Qenyeku (1864-1909) və Xatano Seyiti (1877-1950) də Yaponiyada neokantçılığın inkişafına bol töhfələr bəxş etmişlər. Vaseda Universitetində bu zaman maarifçi-filosof Tanaka Odonun (1867-1932) təşəbbüsü ilə Ceymsin pragmatizm və Deveyin instrumentalizm ideyaları geniş yayılaraq tədqiq olunmağa başladı.

Tayse dövründə buddist düşüncə tərzini Qərb kateqoriyaları sistemində ifadə edən müasir Yaponiyanın ilk orijinal təlimi, maarifçi Kiot məktəbinin əsasını qoyan **Nisida Kitaro (1870-1945)** fəlsəfəsi idi. O, Ceymsin təsiri altında buddist ənənələrini A. Berqsonun fəlsəfəsi ilə və neokantçılıqla birləşdirmişdir. Onun şagirdi filosof Tanabe Xadzime (1885-1962) isə «Növlərin məntiqi» sistemini hazırlayaraq, burada insan cəmiyyətinin tarixinə tətbiqdə «növe» fərd və bəşəriyyət arasında olan keçici bir qrup kimi baxmışdır. Ümumən, o, fəlsəfə, riyaziyyat və elmin ümumi nəzəriyyələrinə aid əsərlərin müəllifi və Marburq məktəbinin neokantçılıq ideyalarının istifadəçisi kimi məşhurdur. Onun davamçılmasına Koyama İvao, Kosaka Masaaki, Nisitani Keydzini, Tomonaqa Candzyuronu, Yanaqita Kendzyuonu və Mutay Risakunu misal göstərə bilərik. Onlar müharibədən sonra Nisida Kitaronun işini davam etdirərək yapon ictimai fikrində qabaqcıl mövqelər tutmuşlar.

Məhz elə bu dövrdə Yaponiyada publisistika çiçəklənir, Kamuro

Anqay-do, Yano Ryükey və Dzippençya İkkunun simasında siyasi roman janrı əmələ gəlir və Ftabatey Simeyin simasında maarifçi-realist ədəbiyyatın təməli qoyulur.

Yaponiyada yaranmaqda olan siyasi roman janrının ən məhsuldar nümayəndəsi yapon yazıçısı və maarifçisi **Dzippensya İkkü (1765-1831)** idi. O, müxtəlif janrlarda tərbiyəvi povestlər və sentimental romanlar yazmışdır. «Tokaydoss traktatı əsasında bizimkilərə, ikimizə» (1802, 1822) adlı maarifçi romanı ilə məşhurlaşmışdır. O, bu romanı iyirmi il ərzində hissələrlə çap etdirərək, ictimaiyyətin diqqətini özünə cəlb edə bilmişdir. Bu roman öz dialoq xüsusiyyətlərinə görə o dövrün canlı danışiq dilində yazılmış, acı zarafat, jarqon sözləri və xalq mahnıları ilə zənginləşdirilmişdir. Xalqa daha yaxınlığı, ictimaiyyətin problemlərinin bir çox həll olunmuş cavablarının zənginliyi cəhətindən böyük şöhrət qazanmışdır.

Yaponiyada maarifçi realist ədəbiyyatın ilk nümayəndəsi olan **Ftabatay Simey** (1864 Tokio – 1909 Sinqapur) (əsil adı Xacerava Tacunoske) bununla bərabər həm də yapon tənqidi realizminin və müasir yapon dilinin də təməlini qoymuşdur. O, Tokio Xarici Dillər İnstitutunun rus dili bölməsini bitirmişdir. Ftabatey Simeyin yaradıcılığına rus ədəbiyyatı böyük təsir göstərmişdir. İncəsənətin mahiyyətinə və ədəbiyyatın yaradıcı metodu kimi realizmə münasibətləri onun «Ümumi roman nəzəriyyəsi» (1886) məqaləsində açıqlanmışdır. «Üzən buludlar» (1887-1888) romanında o, yeni burjua həqiqətlərində özünə yer tapa bilməyən «artıq adamın» obrazını da açıqlamışdır. Ftabatey Simeyin «Onun obrazı» (1906), «Adi insan» (1907) adlı romanları da öz maarifçi-realist əhəmiyyətinə görə bu gün də Yaponiyada çox sevilir. Bir maarifçi kimi o bir sıra qərb mütəfəkkirlərinin, həmçinin N.V.Qoqolun, İ.S.Turgenevin, İ.A.Qoncarovun, V.Q.Belinskiinin, N.A.Dobrolyubovun və M.Qorkinin əsərlərini də yapon dilinə tərcümə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Фролова И.Т. Философы Востока. М.: Наука, 1998, 276 с.
2. Гордон Л. Вопросы литературы. М.: Наука, №3, 1961, 361 с.
3. Горький М. История русской литературы. М.: Наука, 1939, 355 с.
4. Григорьевна Т., Логунова Б. Японская литература. М.: Мысль, 1964, 432 с.
5. Гришвлевн Л.Л. Формирование японской национальной культуры. М.: Наука, 1986, 319 с.
6. Дебрин А.М. Социально-политические учения нового и новейшего времени, т.1-2, М.: Наука, 1958-67, 227 с.
7. Козловский Ю.Б. История философской мысли Японии. М.: Прогресс, 1991, 412 с.
8. Козловский Ю.Б. Современная буржуазная философия в Японии. М.: Наука, 1977, 214 с.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ В ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ ЯПОНИИ

Н.К.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье рассматриваются такие факты на то, что в Японии в XVII веке в оппозиции с господствующим «Чжусиан»ским учением развивалась школа «Оемейгаку», основные положения которой были схожи с идеями европейского просвещения. Рассматривается деятельность его основных представителей как Ван Ямин, Никае Тодзуи и Кумидзава Бандзан.

Исследуется основные идейные направления деятельности японского просветительского общества «Мейрокусия», созданное после революции Мейдзи. На передний план выходит тот факт, что по причине того, что Япония объявила о своей самоизоляции от иностранных государств на поступающие сюда западные учения стали распространяться здесь через журнал данного общества «Мейроку – синси», который объединил вокруг себя наиболее радикальных просветителей.

THE IDEAS OF ENLIGHTENMENT IN THE JAPANESE SOCIAL THOUGHT

N.K.MAMMADOV

SUMMARY

The presented article deals with the establishment of the «Oyemeygaki» school being close to the European enlightenment ideas contrary to the doctrine of “Cjusian” and studies its main representatives such as Van Yamin, Nakae Todzui (1608-1648) and Kumadzava Bandzan (1619-1691). The author investigates the main ideological directions of the activity of the Japanese “Meyrokusiya” society (1873) established after the revolution of Meydzi.

The article also points out the activity of the “meyroku-sinsi” magazine of this society and its significance in uniting radical enlighteners around and spreading the ideas of Western scientists as Japan isolated itself from foreign world.